

«Чер дээш төлевир дугайнда» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер болгаш немелделер кирер дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Доктаады бола:

«Чер дээш төлевир дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында эдилгелерни болгаш немелделерни кирер:

1. 5 чүүлдүң ийни кезеэн мынчаар эдер: «Көдөз ажил-агыйга ажилгаар черлериндин бир гектарындан үндүргүңү ортумак түнүң кожууннар аайы-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралы бадыйлар (кошкан).

Көдөз ажил-агыйга ажилгаар черлеринин экономикагын үнелелениң материалдары-биле үндүргүңү ортумак түнүңи барымдаалар тургаш, чер элекчилеринден тыртар чер үндүргүңүң кемээлдерин кожууннарның, Кызыл биле Ак-Довурак хоорайларын чер курла-вырларның база чер тургузууңуң талазы-биле коми-теттери тодаралыр болгаш төлээлекчилерини тус чер Хуралдары бадыйлар».

2. 6 чүүлдүң бирги кезеэн дараазында мынчаар эдер: «Хууза база коллективтиг сад өстүрери, огород кылар болгаш мал өстүрери, хууза дузалал ажил-агый кылары, а ол ышкаш юридиктиг ал-бан черлеринге база өске-даа сорулгалар-биле хамаа-тырларга берген көдөз чурт-талыгы черлериндиң нийти-лелелеринин кызыгаларында база көдөз черле-деринде турар дача-тудук ко-оперативтеринде берген шөлдер дээш чер үндүргүңүң ол үс-токтун бүгү шөлүнден бир дөрбөлчин метр дээш 70 көпекке кемчээлдиг кылдыр доктаадыр».

3. 8 чүүлдүң бирги кезеэн дараазында мынчаар эдер: «Хоорайларның болгаш ажилын суурларын чери дээш үндүргүңү Тыва Рес-публиканың Дээди Хуралы-ның бадыйлары девискээр-лериниң социал-культура күчүнүн, төөгүлүг, дышта-налга үнелениң барымдаа-лар тургаш, ортумак өрте-ктер-биле санаар. Кызыл биле Ак-Довурак хоорай-ларга ол бир дөрбөлчин метр дээш 60 рубль, өске хоорайларга болгаш ажил-

ын суурларга (көдөз ажил-агыйга ажилгаар черлерден, а ол ышкаш хууза дузалал ажил-агый фондунуң үндүргүңүң азылган аялга) бир дөрбөлчин метр дээш 25 рубль болур».

4 чүүлдүң бирги кезеэн дараазында мынчаар эдер: «Чуртталга фондузунун (чүрүениң, нитинин, кооперативин, хууза ээлеп турары черлер дээш), а ол ышкаш хоорай, суур кы-дынын кызыгаларында кө-дөз ажил-агыйның ажилга-лад, сад тырып өстүрер, коллек-тивтиг огород база хууза дузалал ажил-агый черлери дээш үндүргүңүң түнүң бир дөрбөлчин метр дээш 70 көпекке доктаадыр».

4. 9 чүүлдүң бирги кезеэн дараазында мынчаар эдер: «Чуртталгалык черлерден дашкаар турп турар үлө-пүрүнүң (бүдүрүлгө ажил-чүрүдүлгө-биле үрзөн ка-рыерлериниң база девискээр-лери каттай), транспорттуң, харылтааның, радио дамчы-дылганының, телевидение-нин, информатиканың бол-гаш космос хандырылгазы-ның черлери дээш үндүргүңү көдөз ажил-агый учур-ду-дузгалары берген кожуун үн-дүргүңүң ортумак түнүңден он каттап хей кемчээлдиг кылдыр доктаадыр (колхоз-тарга, совхозтарга болгаш көдөз ажил-агыйның өске-даа бүдүрүлгелериниң респу-бликаның кожууннарынның аайы-биле көдөз ажил-агыйга ажилгаар черлериниң бир гектарындан үндүргүңүң ортумак түнүңүң дугайың кошкан)».

5. 16 чүүлдүң дөрткү кезеэн дараазында мынчаар эдер: «Юридиктиг албан черлери олардан чериниң үчүсүгүңүң санааның үндү-рүңүң ортуманга чыл са-нында июнь 1-ден эрттир-бери кирип турар».

6. 17 чүүлдүң дөрткү кезеэн дараазында мынчаар эдер: «Үндүргүңүң түнүң дараазында хуузаларга төлээр үндүргүңүң түнүңден 20 хууну тыртар учурлук көдөз ажил-агый продукция-зынын бүдүрүлгелеринден аялгада июль 1-ге чедир үндүргүңүң 30 хуунуң, ок-тябрь 1-ге чедир — 40 хуу-

ну (көдөз ажил-агый про-дукциязының бүдүрүлгө-лөрүнүн — 50 хууну) үндү-рүңүң түнүңден артык 30 хуунуң ноябрь 15-тен орай эвесте тыртар».

Үндүргүңүң айткан хуу-саада төлөсөс таварылгада узаткан хун бурзуу дээш черидиң телевизияның түнүң 0.3 хуу кемчээлдиг хө-ну төлээр. Хуу кижилер үн-дүргүңүң түнүң ден-дески кылдыр сентябрь 15 биле ноябрь 15-тен орайтаптын төлээр».

7. 18 чүүлдүң дараазында мынчаар эдер: «Кожун-нарын, хоорайларын, су-муларын ажилын база аялга суурларын черлери дээш төлөвирни чогуур ча-гыргаларын тускай чер бөлжөт саннарынче шилчи-дер».

8. 19 чүүлдү дараазында мынчаар эдер: «Тыва Рес-публиканың тускай бюджет санынче чер дээш төлевир чүрүмү-биле кожууннарын, хоорайларын, сумуларын, аада база ажилын суур-ларын тускай бюджет са-нынче кирген акша-хөреңги-ниниң чамдызын төпчүдүп кириер».

Көдөз ажил-агыйга таар-жы чер дээш үндүргүңүң база аренда төлөвиринден акша-хөреңгиниң чамдызы, кожуунуң чер үндүргүңүң түнүңүн он хуунуң чер тур-гузууңуң талазы-биле төп-чүктөн кемчелерин, күсө-лдерин-биле Тыва Респу-бликаның тускай бюджет са-нынче шилчидер.

Хоорайларын болгаш суурларын чери дээш үн-дүргүңүң база аренда төлө-виринден акша-хөреңгиниң чамдызын, чээрби хуузуң Россия Федерациязының тускай бюджет санынче база беш хуузуң чер тургузуу-нун талазы-биле кемчелер-ини боттандырыры-биле Тыва Республиканың тускай бю-джет санынче шилчидер.

Ол акша-хөреңгини чер дээш төлөвирден кирген ак-ша-хөреңги кирири-биле хары ушла шилчидер».

9. 21 чүүлдү дараазында мынчаар эдер: «Чер дээш аренда төлөвиринин кемчел-ерин, төлөвиринин негелде-лерин болгаш хуузаларын кожууннарын, хоорайлар-нын, сумуларын, ажилын

база анаа суурларын ча-гыргаларына ыяал-да бу-руткедир керээ-биле доктаа-дыр».

10. 23 чүүлдү дараазында мынчаар эдер: «Чер дээш төлевир дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун үрзени дээш Тыва Респу-бликаның Чер кодексиңиң ба-за «Россия Федерациязында үндүргүңүң системаның үде-линериниң дугайында» Рос-сия Федерациязының Хоой-лузу-биле дүштүр хары-салганы оонарын көрүп турар».

11. 23 чүүлдүң бирги ке-зеэн дараазында мынчаар эдер: «Чер дээш төлевирден кирген акша-хөреңгилерин кожууннарын, Кызыл биле Ак-Довурак хоорайларын чер курлавырларының бол-гаш чер тургузууңуң, көдөз ажил-агый эргелелериниң база долгандыр турар бой-дус хүрээлел болгаш бойдус курлавырлар эргелелериниң, сан-хөө килдистериниң кадры кириргени база чогуур чагыргаларының бадыйлаы смета суугаар ажилгаар. Акша-хөреңгиниң түгө бадый-лаан смета суугаар ажилгаар».

12. «Чер дээш төлевир дугайында» Тыва Респу-бликаның Хоойлузун дараазы-нда эдилге-биле немээр:

27 чүүл. Бүгү назды саллап, хуузуңда, коллек-тивтиг база нийти ажил-лаар кылдыр шилчидер иви мал ордлары дээш чер үндүргүңүң тыртып.

Аренда дамчыдып бер-ген иви ордлары дээш аренда төлөвирин бо Хоой-лузун 21 чүүлүн суугаар тыртар.

28 чүүл. Көдөз ажил-агый бүдүрүлгелери база хамаатылар Тыва Респу-бликаның черлерин ажил-лаарының дугайында күрөө отөдүн июнь 10-да база ноябрь 1-де кириер кылдыр доктаадыр.

Июль 1-иниң соонла ажиллаваан чер дээш чер үндүргүңүң он лакпыр кем-чээл-биле тыртар.

Тыва Республиканың Президентизин
Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай.
1994 чылдың апрель 27.
№ 86.

«Чер дээш төлевир дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 5 чүүлүңе капсырылга	Кожууннар аттары	Тарылга шөлү		Сиген шөлү	Одар	К/а/а-га ажилгалдыг черлер
		Суг чок	Суггалтыг			
Кожууннар аайы-биле көдөз ажил-агыйга ажилгаар черлериндин бир гектарындан колхозтарга, совхозтарга болгаш көдөз ажил-агыйның өске-даа бүдүрүлгелеринге үндүргүңүң ортумак түнүңүн кемчээлди.	Монгун-Тайга	21	336	48	149	149
	Бай-Тайга	353	2129	447	206	254
	Барың-Хемчик	483	2633	215	182	264
	Чөөн Хемчик	812	4034	345	163	280
	Сут-Хөл	624	3306	409	150	245
	Чаа-Хөл	836	4090	700	161	264
	Улуг Хем	942	4482	754	222	397
	Өвүр	648	3474	248	128	139
	Кызыл	777	4090	517	182	372
	Току	1884	—	700	367	652
	Бии-Хем	1531	7004	560	199	514
	Каа-Хем	1295	5995	646	224	559
	Танды	1060	5043	523	205	574
	Тес-Хем	730	3642	372	110	141
	Эрзип	683	3866	205	178	202
	Чели Хөл	1177	5603	415	236	529
Тайгалбар: үндүргүңүң санаан.	түңүн 1993 чылдың дөрткү кварталында өртектер-биле	1030	4001	515	172	316

«Чер дээш төлевир дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга эдилгелер болгаш немелделер кирер дугайында Тыва Республиканың Хоойлузун күштүг болдуруп дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ) ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Доктаады бола:

1. «Чер дээш төлевир ду-

каның Хоойлузун ону пар-лаан хуунунден эгелеп күш-түг болдуруп.

2. Чер курлавырларының болгаш чер тургузууңуң та-лазы-биле комитеттерини кирип келгени көдөз ажил-агыйга ажилгаар черлериниң база черини өске-даа үн-дүктөрүн экономикагын үн-делелин материалдарын суугаар үндүргүңүң ортумак кемчээлдерин барымдаалар тургаш, чер үндүргүңүң кемчээлдерин, а ол ышкаш чер үндүргүңүң база аренда тө-левиринин акша-хөреңги ча-рыгдаларынын сметазын кожууннарын, Кызыл биле Ак-Довурак хоорайларын чуралдыр төлээлекчилер хуралдары-ның төлээлекчилер хурал-дарыны тургузукче чедир ба-дылар эргениң кожууннар-нын, Кызыл биле Ак-Дову-рак хоорайларын чагырга-ларынга бээр.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. БИЧЕЛДЕИ.
Кызыл хоорай.
1994 чылдың апрель 28.
№ 87.

КЫЗЫЛАГА БАЖЫҢНЫҢ БОЛУР ДИЗЕ...

Найсымдал Кызылга ийн өрээл квартиралыг кым болуксаас боор. А автомашина эргез улгатаан, ону белек-селеп садып алдыр бергедээ. Бичазсадаа аар өрөктүг бажыны-даа, автомашинаны-даа «Хову-Аксы-94» деп лотерея билеттерин чүглө 3000 рубльге садып алгаш, ойнадып ап болур силер.

Ойнаашкында пылесос, соодукчулар, телевизор дээш, чүңү чок дээр, харын-лаа өстүр азырал, мал кылып алыр дээш шарыкы-даа, молдурга-даа бар-ла. Хой, өшкү ойнадып алыксааннар база «Хову-Аксы-94» лоте-рея билеттерин суур, хоорай-ларынга да, почта черлерин-ден, төп садып алырларын-ден, Кызылдын төп киоски-леринден садып ап болур сил-лер. Билеттерин канды-даа кызыгаларыңа чок тара-зып турар.

Өске бир өрт болза, Чаа-Хөл хеминин бир талазында холбак эңиче ханылап бар чораян. Өрт тараа шөлүндү-гөзгөл. Ол канчал кыла бергенин «Ак-Турт» совхоз-туу тараажилыг болгаш он чөөгүндө кыштап орап мал-чың Хурагандай Монгун бийлөс болуп артарын, кы-зылган Чаа-Хөл хемини чоо-гунда, Ак-Турт, Кызыл-Даг, Чаа-Хөл суурларын чурта-лаачылары мырманды чоогуң-да алаактар өрттерин «Жүрени бежин болаас-даа болганар. Кузун суур чанында арга-арыгдан каттар, сизге кезер деп чүвени болаас-даа-дыр-тар.

Улуг-Хем кожуунга Аржы-Узүү, Бедир-Кежиг, Ишти-Хем чоогуна өрттер хей удаа болган. Май 1-де арга-арыг ажилдачылар акша-шалын алдыр дээш Ша-гаан-Аржы хоорайга баганан-нар. Ынчан Торгалыг, Чоду-раа суурларын чоогуңда арга-арыг өрттөнгөн. Ол суур-ларда суму чагыкчылары өрттерин өжүрөр хемчеглерин алабанын чүңү-биле тайыл-тар былолары?»

«Хову-Аксы-94» лотерея билеттерин чүглө 3000 акша-га садып алгаш, бажы-лаа болуруңуң аргазы бар-дыр. Ынчангаш лотерея билетте-рин садып алынар, курут болбазыңарың орскомитет бу-зүредил турар.

«Хову-Аксы-94» лотерея билеттерин чүглө 3000 акша-га садып алгаш, бажы-лаа болуруңуң аргазы бар-дыр. Ынчангаш лотерея билетте-рин садып алынар, курут болбазыңарың орскомитет бу-зүредил турар.

(Бистин көрр).

ӨРТ-ЛЕ ӨРТ

Бо чазын өрт ажим шөл-дер, арга-эминерге бо-ла болуп, олар кижилерин бу-руузу-биле өскүс үнүп тур-ганнар. Арга-арыг, өрт-сиген анаа боттары кыла берсе-ле болгай. Арга-арыг кезеэн кижилерин оладын оду, чо-румал кижиле-нин чедир өжүр-бөз таакызынын оду курга-гы сизге дегеш, хып үнер.

Ак-Турт арга чып ажил-агый салбырын арга-арыг

КАМГАЛАЛДЫГ ДЕВИСКЭЭР ЛЕР,

Бойдусту дирг амытан-нар, өрт-сиген, ыяш-даш, кижиг төрөлгөтенге кан-чаар-даа аажок ажыктыг, кижиниң чеми, өмнениң бү-дүмелдери, эм-таны, чурт-таар оран-савазы, келер хевн, тынар агаары дээш өске-даа кижиниң амыдыра-лынга ажыктыг техниктыг болгаш химиктиг бүдүмел-дерин берип турарын билип, көрүп ажыгал чоруур бол-гай бис. Ынчангаш бойдус-туу шак бо бүдүмелдериниң кайы-бир хевир чок боор чүве бола, кижиниң кан-кадык, омак-хөлүг, тодуг-догаа чуртталгы берге. Ки-жи дээрле-ле бойдустун бир чаанакчы болганда, бой-дустун бүгү хевирлерин кар-рак отуг деп камгалап, хай-гаараары чугула.

Кижилериниң тууан-медере-ли хүн келген тудум сайы-рап оран-делегияны хүн бурду өскерилп, сайырап, завод, фабрикалар туртуунуң черини байлаан ажилгаары-ниң тургузуунуң, чурттаар оран-сава тудуп, хову-шөл-дерге тараа тарып, мал өстү-рүп, моон мурунда чылдар, да дирг амытаннарга бол-гаш үнүш-дүжүкте өз-харыс-салга чок бооп, өөренип көр-бөйн турганынстан бойдус-туу чаап төртүнгөн дирг амытаннар кай-хөйү-биле төшүп, чоорту чамдык дирг амытаннарны кижиг караанга көзүлбөстү бергенин билдир болгай бис. Чижээ, 1600 чылда чер кыргызга, суг чемиштериниң 4230 хевирле-ринин дирг амытаннары чурттап турган болза, ам-чистин үеисте оларын 36 хевир үстүп төнгөн, 120 хевир төнөриңи кырында келген. 8690 хевирни күш-тарындан 94-ү үстүп төнгөн, 187-зи төнөриңи кырында келген. 20 муң ажыг ангы-ангы үнүштер өзүп-көвүдээр-риниң сөөлү орунда келген, 100 хире хевирни үнүштери кижиг төрөлгөтен-ден шуут мендге чарылган. Оларын дедир эгилди, өстү-рүп алырнын кандыг-даа эм-домо чок бооп турар.

Дирг амытаннары, үнүш-терни өзгөрүл, хайгаарал чок когун үзери дээрле-ле бой-дусту ала-чайгаар-ла үр-елишкенинге чедирин тура-рыныс ол. Ол бүгүнү баш-бурунга болдурбас дээр, кижиг бурзуу бойдузунга ху-

магалыг, хайгаараатал, кээр-гээчел болуру чугула. Бир эвесс ону чедип албас болзу-вусса, келер үде уруг-да-рыныстың, салгаччылары-выстың ону дедир эгилди, тургузууп алыр болдунмас алаар, чеже-даа акша-төги-рик, өртөм-билги, техника дузалал шыдавас.

Дирг амытаннарны са-ны чүге кызырлып, төнүп турары, чылдагыны үдүл деп айтырларга, дараазында сан-түрөң харыны бээр. Ону өртөм суугаар санап каан: алза чогуур хемчээл-дериниң норма-чижкөндөн ажыр аннааныңдан — 27 хуу, олар-белчир баксыра-ныңдан — 4 хуу, тараа-бы-дайлаа камгалаашкыныңдан — 3 хуу, өске-даа байдаллар-дан — 2 хуу болуп турар. Бо бүгү болза, кижиг амытан-ны өз-харыс-салга чок чо-руундан болуп турары бил-дингир-дир. Мындыг тавар-галарыны болдурбас дээш тускай кадаттыг девискээр-лери, запөведиктерини, на-ционал парктарын, бойдус парктарын, заказниктерин, турсакалдыг черлерин тур-гузууп, эвээш саныг улустар-ның чурттап турар девис-кээрлеринге, тускай эрге-байдалды берип, дендролог-туг болгаш ботаниктиг садтар-ны тургузары конучу чугула болуп турарын Россия Фе-дерациязының 1992 чылдың март 3-те үндүргөн кол Хоой-лузунда айттып турар.

Чамдыктарымыс мынчап болаар чадывас: камгалалдыг девискээрлер тургузууп алгаш, черге ажил-агый сайгыры кылырын чорууп, хавырып алгаш баар, заказниктер, запөведиктер тургузууп ал-гаш, экономикагын чогуурла-дыр чедир деп аан. Ол дээр-ге шуут шын эвес билишкит-нер-дир. Бойдузка, бистере-ниң шүлүвүска, келер үе-виске, уруг-дарыныска кан-кадык, омак-серек, арыг агаарыг, аштыг-чөмүг, леси кирчурталганы бээр дээш тургузууп турары ол. Чуртка, чоңга моон соонгаар, чыл са-нында миллион-миллион орулгалары берип эгээр социал-экономиктик болгаш экологиягын чедишкенини бээр болгай.

Тускай хайгааралдыг, кам-галалдыг девискээрлерге бол-гаш объектилерге админи-стративтиг, тускай камгала-дыг төөгү-культурагыг, бой-дустун чайгаар бүткен бу-

Судтун шийтирлерин күүсетпээни, алимент төлээринден ойталааны база суд күүсекчилериниң ажил-чорудулганы боттандырынга шалтыктааны дээш административтиг харысалга дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Бо Хоойлу судтун шийти-рлерин хамаатыларын болгаш албан-думажалдыг кижилерин күүсетпээни дээш административтиг харыс-сал-ганы доктаадып турар, а ол ышкаш суд күүсекчилериниң ажил-чорудулганын эрге-хоойлу магалдылаан тодара-дып турар.

I БӨЛÜК.
Судтун шийтирлерин күүсетпээни база алимент-терин төлээринден ойталааны дээш харыс-салга

1 чүүл. Судтун шийти-рлерин өрелг кижиниң күү-сетпээни биле ону төлээриниң шалтыктаары ажил төлө-вирини айда бетки хемчээл-ини беш дакпыр хемчээлин-ге чедир торгоал онаар ийн-ке, 15 хонук чедир хуузаала администрация шүгүмү-биле хору-даар.

2 чүүл. Күүседир докумен-тилерин удушуң база шаж-жарынын доктааткан чүрүмү үрээр, а оларын өчүнчү хевиринден хамаарыла чока бүдүрүлгелерге, албан чер-леринге болгаш организация-ларга чидерин-даа демей-ле буруулуг кижиге азы удур-тукуга ажил төлөвириниң айда бетки хемчээлин беш дакпыр чедир улгатыргал, торгоал онаарын көрүп турар.

3 чүүл. Өрелг кижиниң ажилынын, он ажил төлө-вириниң база өске-даа орулгал-арының дугайында судтун не-гелзениг мезелерин өчүнчү хевиринден хамаарыла чока бүдүрүлгелерге, организациялар база хамаатылар чорутулаңа ажил төлөвириниң айда бетки хемчээлин беш дакпыр чедир улгатыргал, торгоал онаар ийнке, 15 хонук чедир хуузаала администрация шүгүмү-биле хору-далга олдурут.

4 чүүл. Өрелг кижиге азы удур-тукуга ажил төлөвириниң айда бетки хемчээлин беш дакпыр чедир улгатыргал, торгоал онаар ийнке, 15 хонук чедир хуузаала администрация шүгүмү-биле хору-далга олдурут.

5 чүүл. Чарыгаларын хоараң эт-хөреңгин, ол эт-хөреңгин чарыгаларын хоараң дугайында билдир үшүк улус чажыра-ары өз-бөриңе шалтыктаар болза, айда бетки ажил тө-левирин хемчээлин беш дакпыр чедир улгатыргал, торгоал онаар ийнке, 15 хонук чедир хуузаала администрация шүгүмү-биле хору-далга олдурут.

6 чүүл. Күүсөлчү доку-менттер-биле тыртак түнөри-ни өй-шаанла шилчиптөөн бу-руулуг турда, буруулуг кижиге ажил төлө-вириниң бетки үш дакпыр хем-чээлинге чедир торгоал онаар, 15 хонук чедир хуузаала адми-нистрация шүгүмү-биле хору-далга олдурут.

7 чүүл. Чарыгаларын хоараң эт-хөреңгин, ол эт-хөреңгин чарыгаларын хоараң дугайында билдир үшүк улус чажыра-ары өз-бөриңе шалтыктаар болза, айда бетки ажил тө-левирин хемчээлин беш дакпыр чедир улгатыргал, торгоал онаар ийнке, 15 хонук чедир хуузаала администрация шүгүмү-биле хору-далга олдурут.

8 чүүл. Чарыгаларын хоараң эт-хөреңгин, ол эт-хөреңгин чарыгаларын хоараң дугайында билдир үшүк улус чажыра-ары өз-бөриңе шалтыктаар болза, айда бетки ажил тө-левирин хемчээлин беш дакпыр чедир улгатыргал, торгоал онаар ийнке, 15 хонук чедир хуузаала администрация шүгүмү-биле хору-далга олдурут.

агыны херектер орталык төлээлелтирген албан-ду-жаалдыг кижиге дурм-хоой-лу үрээшиниң болган черде судче чорудар протоколу тургузар.

Протоколду административ-тигт хойду-дурм үрээшиниң чериниң дугайында Россия Федерациязының Коле-кциениң 235 чүүлүнүң не-гелзелири биле дүштүр тур-гузар.

13 чүүл. Бо Хоойлу-биле көрдүнгөн административ-тиг хойду-дурм үрээшиниң чериниң дугайында Россия Федерациязының Коле-кциениң 235 чүүлүнүң не-гелзелири биле дүштүр тур-гузар.

14 чүүл. Бо Хоойлу-биле көрдүнгөн административ-тиг хойду-дурм үрээшиниң чериниң дугайында Россия Федерациязының Коле-кциениң 235 чүүлүнүң не-гелзелири биле дүштүр тур-гузар.

15 чүүл. Бо Хоойлу-биле көрдүнгөн административ-тиг хойду-дурм үрээшиниң чериниң дугайында Россия Федерациязының Коле-кциениң 235 чүүлүнүң не-гелзелири биле дүштүр тур-гузар.

16 чүүл. Бо Хоойлу-биле көрдүнгөн административ-тиг хойду-дурм үрээшиниң чериниң дугайында Россия Федерациязының Коле-кциениң 235 чүүлүнүң не-гелзелири биле дүштүр тур-гузар.

17 чүүл. Бо Хоойлу-биле көрдүнгөн административ-тиг хойду-дурм үрээшиниң чериниң дугайында Россия Федерациязының Коле-кциениң 235 чүүлүнүң не-гелзелири биле дүштүр тур-гузар.

18 чүүл. Бо Хоойлу-биле көрдүнгөн административ-тиг хойду-дурм үрээшиниң чериниң дугайында Россия Федерациязының Коле-кциениң 235 чүүлүнүң не-гелзелири биле дүштүр тур-гузар.

19 чүүл. Бо Хоойлу-биле көрдүнгөн административ-тиг хойду-дурм үрээшиниң чериниң дугайында Россия Федерациязының Коле-кциениң 235 чүүлүнүң не-гелзелири биле дүштүр тур-гузар.

20 чүүл. Бо Хоойлу-биле көрдүнгөн административ-тиг хойду-дурм үрээшиниң чериниң дугайында Россия Федерациязының Коле-кциениң 235 чүүлүнүң не-гелзелири биле дүштүр тур-гузар.

21 чүүл. Бо Хоойлу-биле көрдүнгөн административ-тиг хойду-дурм үрээшиниң чериниң дугайында Россия Федерациязының Коле-кциениң 235 чүүлүнүң не-гелзелири биле дүштүр тур-гузар.

22 чүүл. Бо Хоойлу-биле көрдүнгөн административ-тиг хойду-дурм үрээшиниң чериниң дугайында Россия Федерациязының Коле-кциениң 235 чүүлүнүң не-гелзелири биле дүштүр тур-гузар.

23 чүүл. Бо Хоойлу-биле көрдүнгөн административ-тиг хойду-дурм үрээшиниң чериниң дугайында Россия Федерациязының Коле-кциениң 235 чүүлүнүң не-гелзелири биле дүштүр тур-гузар.

24 чүүл. Бо Хоойлу-биле көрдүнгөн административ-тиг хойду-дурм үрээшиниң чериниң дугайында Россия Федерациязының Коле-кциениң 235 чүүлүнүң не-гелзелири биле дүштүр тур-гузар.

25 чүүл. Бо Хоойлу-биле көрдүнгөн административ-тиг хойду-дурм үрээшиниң чериниң дугайында Россия Федерациязының Коле-кциениң 235 чүүлүнүң не-гелзелири биле дүштүр тур-гузар.

26 чүүл. Бо Хоойлу-биле көрдүнгөн административ-тиг хойду-дурм үрээшиниң чериниң дугайында Россия Федерациязының Коле-кциениң 235 чүүлүнүң не-гелзелири биле дүштүр тур-гузар.

27 чүүл. Бо Хоойлу-биле көрдүнгөн административ-тиг хойду-дурм үрээшиниң чериниң дугайында Россия Федерациязының Коле-кциениң 235 чүүлүнүң не-гелзелири биле дүштүр тур-гузар.

28 чүүл. Бо Хоойлу-биле көрдүнгөн административ-тиг хойду-дурм үрээшиниң чериниң дугайында Россия Федерациязының Коле-кциениң 235 чүүлүнүң не-гелзелири биле дүштүр тур-гузар.

29 чүүл. Бо Хоойлу-биле көрдүнгөн административ-тиг хойду-дурм үрээшиниң чериниң дугайында Россия Федерациязының Коле-кциениң 235 чүүлүнүң не-гелзелири биле дүштүр тур-гузар.

30 чүүл. Бо Хоойлу-биле көрдүнгөн административ-тиг хойду-дурм үрээшиниң чериниң дугайында Россия Федерациязының Коле-кциениң 235 чүүлүнүң не

СОЛУН БОЛГАШ НОМЧУКЧУ

СОЛУН БИЛЕ НОМЧУКЧУ КАЖАН-ДАА ЧАРЫЛБАС. ОЛАР АРАЗЫНДА БЫЖЫГ ХАРЫЛЗААЛЫГ ДЕП ЧУВЕНИ КЫМ-

ДАА БИЛИР. СОЛУН ЧОКТА ЧУРТТАЛГАГА ЧАЛГААРАНЧЫГ, ОЛ ДЭЭРГЕ АМЫДЫРАЛДЫҢ КӨРҮНЧҮҮ-ДУР. ООН

ЧУНУ-ДАА БИЛИП АП БОЛУР. ЫНЧАН-ГАШ БО АРЫНДА НОМЧУКЧУЛАРНЫҢ

ЧАМДЫК ЧАГААЛАРЫН ПАРЛАДЫ-ВЫС,

Башкылар билии бедидер институт:

НАРЫН БАЙДАЛЫ, САЛЫМ-ХУУЗУ

Бо чууду бижик бергенини бир чылдагыны — сөөлгү үдө башкылар билии бедидер институтун элээт нарын байдалга таваржы, ужуру бидизмес мангынышыкында туру турары. Бидыг чорук институтту долгандыр «дидир-дидир» чугаалары чайгаар тывылдырып, оң-бисек улбан черини ат-алдырынга багай салдары чедирит, ында ажылдап турар кижилерни ажилыга улуг шал-тарааныны тургузуу турарында. Ынчамайи кан-чаар, бир динчаарга институту «дүжүр», «хаар», «эрге-байдалын өскертти» деп, оон бир динчалза, «эрге-хүлээлгезин хөвөр арттырар», «ажылын эде тургузар», «ажылдакчылар санын кызырар» дээт ытшап чугаалар үнүп туруп бээрге, кым-даа болза аайын тыпасташкынынын байдалыга таваржыр алаар. Ынчалза-даа институту бо хүнерде ажилын ара сокотайн турар. Оң кафедралары, кидисте-рин, ында ажылдап турар башкылар боттарынын планлары-биле ажылдап, чайгы курстарга белетке-нип, школарже үнүшкүнерин кылдыр, хол сал-дымайи ажылдап турары «дидир-дидирлерин» ав-торларынга дыңдадып каайн.

дээрге бистин чаа улга-нышыкыны шилди ап, ка-Федра системанынче шилди, ол ажылды улам ханалдыр сорулга-биле Россия Федера-циянын национал өөредил-ге, кижизидилге төптери болгаш этнопедогогика на-дрлары-биле харылдаанын быжжытырып, улусчу пед-агогиканын аргаларын ажыл-лап турар школаларын ажил-дуржулгазын түнээ-ринге идеякелип кирип тур-варыыс болур.

Институттун кол соруга-зы — республиканын бугу башкыларынын билиг-мерге-жилдин сайзыраңгайдыр чүве болганда, чуугаа ки-чээлгени ынаар улганды-рып турар бис. Ол дээрге бугу чуугаа үзүктөл чок изы-бүрү семинарлар, кур-стар, «төгерик столдар», олимпиадалар болгаш эртем-практиктыг конференциялар-дыр. Ол дээрге башкыла-шкынынын, улусчу педагогика-ларын аргаларын, идеяларын тардып келтередириге эң идеякелип кирип, ол дугай-ын радио, солуннар арын-нарынга, ылангыч «Шын» со-лунуң «Башкылар» деп тус-кай үндүрүлгезинге, «Башкы» деп сектүгүгө док-таамал чырыдып турар бе-дик мергежилди башкылар Д. Х. Ооржак, Ч. М. Чул-дум, А. К. Канзай, М. С. Байыр-оол, К. В. Артына, Тыва тугузуун ханалдыр өөредилирин программанын (М. С. Байыр-оол), Национал школанын хөгжүлгезинин дугайында «концепцияларын» (Канзай, Чулдум), чаа өө-редилге чылында ажылдап эг-дээр 5-6 класстарга тыва дил номнарынга дидактиктыг материалдар (Д. Х. Ооржак, Н. А. Салжак) башкыларын аттестациянынын нарын ай-тырларыга бедик лек-недиг консультантылар (А. М. Этнона) болгаш өск-ке-даа чымыштыг ажилдар-дыр. Оон аңгыда, оон өө-редилге номнарын, эртем-методиктиг ажилдарын ав-торлары эртемден башкы Р. Р. Бегзинин, доцент А. К. Ойдуу-оолдун, хоочун башкы Э. Д. Ойдуу-ын ажилдары; методиктиг сумелери болур. Институтта ном үндүрери-биле редакция-методиктиг кыл-дыр (Э. Д. Ойдуу) чаа про-граммалар, өөредилге болгаш номчулга номнарын чогаа-дып тургузарына чүгө РББИ-нин ажилдакчыларын эвес, а чогаадыкчыларын, эр-темденерин болгаш мур-накчы дуржулгагы башкы-лары ажилдеп кириштири-п турар. А улусчу пед-аго-гиканын байкап аргаларын кандай-даа эртемге ажилдап болурун физика-математика кидистинин эргелекчи А. М. Байыр «Тыва хем-чегер» деп ажилы-биле ба-дыткаал. Ол ытшап инсти-туттун экология талазы-биле кылдыр (И. И. Ооржак) ре-спублика мергели эртем-пра-ктиктыг конференция-бектиг организацияст эртемге эр-тирип, лекцияны спонсор-лары авылдеп, чогаадык-чы өзү-биле эртергенин он-заллап демделээр алаар.

заияларнын хөрөңгезинче хол сугар чорук бардыр. 1992 чылда эрги сайыт К. И. Көмбү турда, электросана-жылгалыг класстарны пед-агогиканын мөөнөп, башкы-ларын өөредилгезин анаа организация-биле бистен «Ямаха» дээр улуг өртек-тик класс-комплектини ында сал-ган. Ам бөгүнде биске же-рентик алаарга, чаа сайды-ыс В. Б.-К. Хөвемейи ук аппараттары РББИ-ге де-рой эритпес деп шийтир үн-дүргөн. Ону чү деп били-ри?

Ак-Довурак — Америка

АВАШКЫЛАРНЫҢ ХАРЫЛЗААЗЫ

Эртен чылдын Ак-Довурак хоорайнын дугайы йи ортумак школанын өөреникчи Чинчи Кунгаа Тывадан Америкага барып өөренир 10 класс доокан өөреникчилер аразыга болган улуг шилдиге тилеп үнөш, Кызыл хоорайдан Аяна Монгуш-биле өөренип чоруккан. Америкада барган Чинчи Кунгаа-нын кангы өөренип, чурттап, ада-нез-биле кан-чаар харылдакчы турарын сонуургап көөр дээш Чинчинин авазыны ажылдап турар чегине челе бергеш, оң-биле чугаалакчы, урууну дугайында хөйүн билип алыр аргалыг болдум.

Президентинин чуртунга ынаар, чоңунга бүүредилин, өзүлүг тыва нациянын көргөскөни, келип алган тыва хөвнинден көскү-дүр» — деп чугаалааннар дээрин Чинчи бижип турар.

Чинчи сөөлгү чагаанын апрель 25-те бизнэс болду. Ол өөредилгезин оюн 25-те дооскап, оон Вашингтон-че уккуптар, анаа программа өзугаар 4 хонукта анаа Бо-дур семинарларга кирип, оон июнь 30-де Москвага ужуп кээрин дыңнадып би-жээш. Авазы урун Москвага барып уткуур. Чинчи Москвага күүне уивер-салидына даштыктыг дилдер-салдырына кирер күзелдиг, келгеш улаштыр экзаменер дужаар. Чинчи испан далды база өөренип турган.

А ол «дидир-дидирлерин» тыптып көзү турарынын үн-дээрин бар бе? Оң чылда-гааны чогум чүдөл деп ай-тырыг тургустуруп кээри чугаажок. Орта элээт дег-менидги харылаан болза, мындай. Ийе, үндөзүн бар. Ол харын сөөлгү үдө ды-ка чиди-биле көрдүнүп тур-дар айтырыга эсе өөредил-ге системанын эде тургуза-рынын айтарыныга барып үзүп турары-биле байдал ын-чаар тургустуна берген деп боодаар мен. А кандын-бир чаа эгелээшкенини чалгыч бир чегре аар дээр, өске черин оюн эрте-даа бээр болгай. Бо уадада ындыг «кадалышыкында» республи-канын Башкылар билии бе-дидер институту таваржып, язы-бүрү дамчыр чугаа-ларга «чемши» болу бергени ол-дур. А эде тургусту-нушкунун шын, чөгүт чор-удулгазы оон бажында тур-дар кижилерден дыка ха-маарылгалыг болур. Ынчан-гаш «чиш дилээр» чорукту болдурбасы кончүг чууга. Ылангыч барык чартык чү-чүл чедип турар, башкы-лаашкынынын профессионал болу бистиндү ындай «чиш-ке», каап берилиштинге та-варышаан болза деп кизи күзээр. Чүге дээрге 48 чыл дургузунда эки, багай-даа болза бодунун сорулгаларын күзөлдүр, башкылаашкынынын нарын айтырларын шийт-пирлещип келген институт-ту ам көзү «ап октаар», «узуткаар» дивей, а ажил-чорудулгазын эде-хере тыр-тар, арга-дуржулгазын сай-зыраңгайдыр, анык ка-дрлар-биле чөгчөөр дээр болза, ол харын чөгүтүг ай-тырыг болур ийин.

Башкыларын чайгы кур-старын эртерер талазы-биле эки чаңыл турумчун бар чылдар. Ол болза, башкыларын өөредилгезин дышта-нылга-биле холбаштырып турары. Чинчээлээр, ын-дыг курстарын бистер арга-лыг болза, спортчу-турчыга баазаларыг азы арыг аар-дыр, арыянаарыг Азас, Шивилгит, Дус-Хел, Сут-Хелдун Шаарш дээр ын-кап кадыкшыга зоналарын-га, эртерип турар бис. Ол башкыларга бугу тала ажи-ктур дээр чугаажок. Ында-дыг туржуе, Башкылар билии бедидер — институттун ажил-чорудулгазын өөредил-ге яаманын биде, күрүнени; башкы институтту болгаш өске-даа өөредилге төптери биле демжикелгенин, нады ажилдакчыларын үндээни-ге чорударын оралдыгы турар. Бистин ажилыгыстын бо янызын өөредилге та-мызын талазындаа та-мча албай, эскербөөн чү-дег болуп турары кончүг хо-мудангыч.

Чугааны «дидир-дидир-ден» эгелээр болгай бис. Оон тыптып кээринге чаа сайыттын бо институтту дү-жүрүг дугайында доктаал төлөвилди бижип алгаш, РББИ-нин удуртулгазынга-даа дыңдаптайн, ында ажил-дап турар коллектив-биле чугаа кылбайн, бугу хөдө-лип чоруп турганы база салдарлыг болганы магат. Ынчалза-даа бис бо айты-рыгын чегре чөвүн тывар, не институттун моон сонгаары салым-хуузун тодаралып алыр-бузус сайыттарымыс В. Б.-К. Хөвемейи, Л. Т. Марченкону ичти хураал-ымыс чаап, анаа ажи-ктур сайыттарымыс кылган бис. Түнелгени Башкылар билии бедидер институту дү-жүрбөй, оон ажил-чоруда-ганын эде көрүп, оон албан өзүгээр адын-даа өскертпип, оон «Өөредилге сайзыра-ңгайдыкынын институту» нылдыр алаарын доктаа-дым. Ынчанмыс чаа са-йыттарымыс В. Б.-К. Хөвемейи чоран черлеринге башкылар мергежил бедидер профес-сионал бо институтту дугай-ында айтырларга огулук тайлалып бербейн, чүгө «хаар мен», «холда түдүп алган мен», «эле тургузар мен» деп, чогум канчаар эде тургузарынын программа-чылары, боттук санааш-кы көрүшкүнери-даа чок. Айтырыг аңда Чазак чөк-дөндиге чедип тургусту-малп турда-ла, элекке, баш-лап харылаарын берип турарымын.

де америк өг-бүленинге че-диг келген. Оон мурунда ол Бостонга, Бекти хоорай-ларда колледже бичи ка-да чурттап, өөренип. Мос-квонга тургаш Атлантика океанга, оон Сан-Франциско хоорайга баргаш Оожум океанга барып чоранып, ону сонуургап көргөнни Чин-чин баштай авазына, дум-дурларынга сонуургаптып би-жээш болду. Чинчи АКШ-тин ортузунда Иллиной деп штатта Карлсвилл деп улуг эвес хоорайда чурттап, өө-ренип турар. Бодунуң чурттап турар өг-бүленин дугайында Чинчи мынчаар бижээт: «Чурттап турар бажымын ийи каат. Мен аңгы өрээл-диг мен, ийи каатта. Ол бажым — өг-бүлениң хууда бажыны. Бажының эр эзэн — Дюк, оон тыгте мена-джер бооп ажылдап турар, а дүжүлүр суурунда, 200 ажи-ктур азын ады — Дюк, олар ийи урулуг, бирээзи Девин 11 харлыг, Ренди 4 аңлыг (ам бир харлыг), авазыс — бажың эзэн. Бажы-ның ийги кадында Девин-ның өрээли, туалет-ванна бар. Бир дугаар каатта чай-гы кунья, анаа кунья, зал, ажил-агайын багай эвес башкарып турар.

Зоя Сарыларованын улуг уруу Чинчи, оон бичилери — сес, үш дугаар класста өөренип турар Чинчи, Чи-нин деп ийи оолдур. Оолда-рынын өөредилгези база ба-буле кайызы-даа мунар үш-үтүг, бир диктиг.

Мээн арзымдык орун, бижитинер стол, сандай, комод, улуг көрүңүк, жу-нал салыр стол, хел сугар шакаф ытшап чер бар, ийи сонгалыг...

Чинчинин бижип турары-биле алырга, оң өөренип, чурттагыныга бугу-ле эки байдалды тургустандыр-дыр. Чинчи америк дээди школа-нын 12-ги классында өөренип турар. 16 харлыг кизи 12-чи класста өөренип турар дээш американнар кайтап айтырып турар. Ужуру болза 16 харлыгылар 10-ту класста өөренип ужурут чүве-дир. Өөредилгезинин та-лазы-биле башкылары аме-ри-терин өөредилгелиг студенттерден дулак чок өөренип турар деп америк ада-незинге чугаалаан Чинчи бир чагазында база бижээт. Ал санында 100 доллар, а байырларларда 200 долларын өөренип тур-ган черинден а турар. Аме-ри-терин ада-нези-биле ол дашта-ныр хүнерде дөргүл-төрөд-деринге, театр, ресторонга барып турар. Хөй-хөй улуг хоорайларга база чоран.

Мааца бир амдыралчыг чимек кириет. Эртен чылы, биске Президент Шер-риг-оол Даянжыкович Оор-жак дээр чорду. Биске ийи-чакыс кээр үстүгү чагырга-чы черлерин дарагаларыга бедаарга бир яныз болгай. Көдөргөн чай чок ажилдыг Президентивис хамыкты мур-накчы кафедралар, салбырла-рын өвөөл санай келип, ки-жилер-биле ажиык чугаала-жып, ажил, амдыралын сонуургап, дыңдап, билип алган соонда, ам көзү адми-нистрация-биле чугааны кыл-дыр, институттун чорудуп турар ажилын, чоокук кө-рүшкүн планнарын сонуур-гап көргөш, багай эвес үн-дээди берип, чедикшигер-ни күзөлдү. Бистин кылдып чорудуп турар ажилыгыста элээт депшилдегил чүдүлдү, чаа эгелээшкенин, чогаа-дыкчы дилээшкенин-ин-даа барык ол шын эскерген.

Институттун ажилыны холбарадыкшы, харын-даа үстүртүгө ыдыдышынын кыл-дар чоруктар бар. Ону чи-жектерге айтыр болза мын-дыг. Профтехуилишенин башкыларына чаа сайыт В. Б.-К. Хөвемейин дү-жүлүк биле топ черлерге чорудуп, планда көрдүнүгө оң бугу чарыдаларын баш-кылар билии бедидер инсти-туттун хөрөңгизинден төлөт-тирип туруп берген. Черле ынчанш чаа сайыттын тала-зында, яамга хамараалды-лыг-даа бол, тускай сан-хөвүлүг, планда көрдүнген смета чарыгалдыг органи-

Михаил ВОРБАЙ-ООЛ. Тыва Республиканын Башкылар билии бедидер инсти-тутунун директору.

А институттун ажилын, оон иштинде кадрлар-лаа ай-тырыын, амыг байдалдарга дүштүр эде чогоскоптап тургузары чегре чоп. Ы-нок экономиказынын үзүн-дө оон кандыг-даа албан, организация черлерин чайла-вас. Бис ол дугайын эки билип, ынчаар кылмын ора-далжып-лаа турар бис. Ол

«Б у р г у т - 9 4»

АНЫЯК ЭКОЛОГТАР СЛЁДУ

Республиканың аныяк аак чорукчулар төвү болгаш Экология база бойдус кур-лавырларын камгалаар тала-зы-биле яамы республика-ның аныяк экологтар слөду чылдын а эртерер дугай-ында шийтирин хүлээп ал-ганнар. Ынчанш бо чылдын июнь 2-ден 5-ке чедир ре-спубликаның аныяк эколог-тарынын «Бургут-94» деп ийги слөду эртерген. Слөттүн тилекчилеринге ындаг атыг шийлип, чо-руур кубукту тысыры көр-дүнгөн.

Слөттүн баштайгы хүнү-дө байырыг ажилдышкын болган. Республиканың Эко-логия болгаш бойдус курла-вырларын камгалаар тала-зы-биле яамынын сайыды Д. Х. Ооржак аныяк эколог-тарга байыр чедиргеш, че-дикшикнери күзээш.

Экологтук кижизидилге ай-тыры сөөлгү үдө школа-

чылар, аныяктар аразыга кол чери эзелет турар. Слөттүн баштайгы хүнүдө «Контрольдуг экологтук коппа» деп хөвирге маргыш-кан. Бо дээрге эд-не солуп болган нарын маргылда-ны кол хөвири болур. Ол коппаны эртин тургаш, хөй санын ооналга, даалгалар-ны кижизичи бүрүзү чазыг чок күзөлдүр хүлээлгелг. Оларнын аразында, чижээ, казымал байлктарын тола-радыр, ам өрттарны, үнүштерни, ховар дини ам-таннары шын адаары, агаар-бойдус хайгаарлы дээш чүнү чок дээр. Бо хө-вирге Чеди-Хөл кожуунун өөреникчилери тилекчилер болганнар.

Ийги хүнде шалтарааны-нын турсын оруктары эр-тер астафетага маргышкан-нар. Орта бирги чери Кы-зыл кожуунун аныяк эко-логтары элээтнер. Сут-Хөл

Слөттүң ийги түдөөли-биле Сут-Хөлдүн аныяк эко-логтары бирги чери алгаш, шийлип чоруур кубук база телевизор-биле шийтинкан-нар. Ийги чери Чеди-Хөл кожуунун өөреникчилери ал үнөш, даштыкы компю-тер, а үшүк чери элээтнер Кызыл кожуунун аныяк туристери стереомагнито-фон алгылаан. Яныз-буру конкурстарга, викториналар-га, уран чүдүгө, тыва хуреш-ке тилекчи болганнар өр-тектик белектерге, хундүтү бижиктерге төлөттиг болу-лаан.

Юрий ХЕРТЕК. Республиканың аныяк Ту-ристер төвүнүң кидис эр-гелекчи.

У Л Е Г Е Р А И Г

Мээн бо бижип олдар мате-риалым маадры Маадры-оол Бюдюкпе ажилдыг кан-дызы-даа демей-де. Ол барык үжүн чык тракторист келген 1-ги класстын механикчоруну.

Даанган ажилында кызы-мак, шийли алган мергежи-тинге бердинген, техниканы бидилдиг билдир кизи ка-жан-даа чоңун мурунуна мактадыг болуп келген. М. Бюдюп ыдыгларын би-

рээш.

Амыг үдө чога билбес механизатор Шагаан-Арыг хоорайнын Дружба, Көк-Чыраа, Гагарин дээр чижек-тик улуг-улуг кудумчулар-нын, 6-гы микроайонуң бугун аштап, сөөртүп төп турар. Оң код соулгазы — хоорайнын кудумчулары ары-сылыг, үдөгелер болу-ру.

Сагаан-оол КЫЗЫЛ-ООЛ. Пензионер.

ТАРААНЫҢ ӨЗҮМУ ЭКИ

Часкы хову ажилдары эгелей бээр билек Чөөн. Хемчик кожуунда «Искра» коллективтиг кезде ажил-тагы бугурулгезиниң кол-дор кол специалистери бо чу-гуу кампанияны организацияст болгаш кыска хуусаада чо-рудар талазы-биле боттук хөмчөктерин ач чоруткан. Ажил-агыга ийи бригаданы тургустан. Оларнын бирээш хову ажилдары чорудар, а өскөш мал чөм белектер. Ынчалза-даа часкы бачым үдө олар кады ажылдап турган. Бажың-Азаактын ме-

ханизаторлары ниитизин-биле 3071 гектар терге мал чөм болгаш тараа культураларын чашкан. Мында кызыл-тас, арбай, сула колдап тур-лар. Амыг хүнерде тараа культураларынын өзүмү эки. Кузун эки дүжүтү ажаап ал болурунун аргазы бар дээрзин кол агроном Шорс Монгуш чугаалап ту-рар.

Коллективтиг ажил-агы бугурулгезинин хову-шөдө-ринде тургаларын байла-ды эки; оларын селтеп-сө-лөз, арытпап аштаан, Ын-

митединиң даргазы Максим Ховалыг, машина-техника артык кезектер тывар, кы-вар-чаар материаллар-биле хандырылганы үзүнтелдир-бес дээш кол инженер Алек-сандр Ондар олар тывын-гыр-сагыныг, үрө-түнөлдүг ажилдап келгенер. Ажилды шак ынчаар орга-низастап келгенини түнээ-ринде тараажыларын ажил-га харысалгасы бедин, кы-зым апарып агроном кол чү-дүл кылдыр көрүп турар. Чамдык муракчы механизаторларын Шорс Севильба-евич корреспондентиге алап берген. Чер аңдарыгазыга Ниқолой Ооржак, Роберт Шожал, Николай Ховалыг, Сергей Монгуш, урезин чаш-тырылгасына Владимир Монгуш, Арат-оол Сары-лар, Арат-оол Монгуш, хо-очун механизатор Удувас-оол Монгуш олар кончүг кызы-мак, ак сеткил-биле ажил-дап турганнар.

Часкы үдө бир кол айты-ры — урезин дээрзин, та-раажы бүрүзү эки билди. Бо чазын искракылдар боттары-нын курлап алганы урезини чашкан. Амыг хүнерде, оон өзүмү эки болуп турар бол-ганда, оң чылдагыда белет-кени база багай эвес бол-ган-дыр.

Хюөг-оол МОНГУШ. (Бистин)

ТОДАРАТТЫНГАН

Өзүн суура Тываның Россияга каттышканынң чартык чүс чыл оюнга туура каттышкан уран чүс көчүрүмү болуп эртен. Кожунуң бүгү сумуларын...

Былдыг да болза чыгыс бөксөгө сыйдап алгаш, кожунга болуп эртен ол кире үдүп көрдүдө киришпээн. Бай-Даг суму чыгарызынң, ийне коллективинң джыл-айнынң удурулаа...

Артаң суурларда култура бажындарың бот-тыгыңар артистеринң бай-даг программалык концерттерин өзүн суураң чурттактарың суураң эске-даа «арыкчылар» улуг соңуруң-биле көргөңнөр.

Суурлар чыгарызынң, колдетиң ажал-айгырларынң даргалары оңу боттары удурутуп, концерттеринң киркичкелери болган.

Амгы экономиктиг реформаның, рыноктун калдыг-берге үезинде акша-тегерик чогулду култура бажындарында бот-тыгыңар артистер кедерик-кеңеш чок деп чугаларың кичи бо-ла...

Бүгү чүс кес кырынга келгенде ол боданып келген. Каян чөлөңдү белең уттурар чор деп бодол оңу бажыңа чык дээн.

Бүгү чүс кес кырынга келгенде ол боданып келген. Каян чөлөңдү белең уттурар чор деп бодол оңу бажыңа чык дээн.

Бүгү чүс кес кырынга келгенде ол боданып келген. Каян чөлөңдү белең уттурар чор деп бодол оңу бажыңа чык дээн.

Бүгү чүс кес кырынга келгенде ол боданып келген. Каян чөлөңдү белең уттурар чор деп бодол оңу бажыңа чык дээн.

Сөөлгү үезде шырдыраа оранында «кижи кайгаар, ыт сыгыра» эдептег бодушкуннар болуп турарынң парадлаңдан номчуп, радиодаң дыңаң, теле-визордан көрүп турар бис.

1972 чылда ыраккы Исландиянын найысылды Рейкьявик хоорайга делегей чемпиону Борис Спасский биле...

Ийи шырдыраачының оюну арай деп тургаш эгелээрин утшаан боор силер. Роберт Фишер кыйыбы, сый-бың кыстар ышкаш үзгөргө...

Амгы экономика реформаның, рыноктун калдыг-берге үезинде акша-тегерик чогулду култура бажындарында бот-тыгыңар артистер кедерик-кеңеш чок деп чугаларың кичи бо-ла...

Бүгү чүс кес кырынга келгенде ол боданып келген. Каян чөлөңдү белең уттурар чор деп бодол оңу бажыңа чык дээн.

Бүгү чүс кес кырынга келгенде ол боданып келген. Каян чөлөңдү белең уттурар чор деп бодол оңу бажыңа чык дээн.

Бүгү чүс кес кырынга келгенде ол боданып келген. Каян чөлөңдү белең уттурар чор деп бодол оңу бажыңа чык дээн.

Бүгү чүс кес кырынга келгенде ол боданып келген. Каян чөлөңдү белең уттурар чор деп бодол оңу бажыңа чык дээн.

Бүгү чүс кес кырынга келгенде ол боданып келген. Каян чөлөңдү белең уттурар чор деп бодол оңу бажыңа чык дээн.

Бүгү чүс кес кырынга келгенде ол боданып келген. Каян чөлөңдү белең уттурар чор деп бодол оңу бажыңа чык дээн.

Бүгү чүс кес кырынга келгенде ол боданып келген. Каян чөлөңдү белең уттурар чор деп бодол оңу бажыңа чык дээн.

Безин ойнакчы чокку үезде (бөсөө-ле Корчной савабаска) орта билдирмес. Бар-даа болза арга-дуржулга, таныш-көрүш тадызы-биле...

Шак-ла ол үезде база бир кайтамчык салым-чаянның, Баку чурттуг анык оол тытып келген. Бичия Гарри чертерген-не кайын Каспаров апарган деп. Ол ба-за-ла бичиянден эгелен бурунгу оюнун хая-дайтгы оруун эртип, оңу чайынган шырдык бажыңа үер дээш хей күштү үндүргөн.

Хөл-шыдыраага делегей чемпиону атты чедип алары кичи бурүзүңе бодуңар эвес. Шырдыраачың бүгү төүзүңдө чүс оңу үш хей чемпион болганың айтырга-ла четтир. Каян Карпов биле Каспаров кым тергени ойнаарга дээш түшү бергенде, ФИДЕ-ниң чүс-шээрели-биле, ламит чок дээр, азы өскөз чугааларга, кайн-бир шырдыраачы алды үдүктү баштай чедип албаанда, маргылдаа жеке-даа чедип уламчылар кылды дугурушка турган. Хайнм жеке-даа болуп болза санга кирбес.

1975 чылда Анатолий Карповту Делегейниң шырдыраа Фелеациязының (ФИДЕ) шиттинип-биле оңу ийги чемпион кылдыр чарлаан. Оңу соонда чылдарда Анатолий Карпов ол белик анын Виктор Коочнойга үдү ийи катап ойнааш, камгалап алган.

Бичиян чужажылга ырак Фитипинчерин Вагю хоорайга болуп эртен. Сан каян 5:5 чылдыр денгени бергенде, Карпов үжен ийги салгыта уткаш адны бачтыккан.

Ол үезде Виктор Корчной чуртуулан үлүр «хөгөлгөн» турган. Кандыг берге байтала оон ойнап турганы кичи билди аржак. Оңу чүс Корчной боду билди.

Тоталитардыг, монархиче система улуг шырдыраачының парадлаңын күжү-биле күдү көрүп, дорамчылап, бак сөглөп, мырнай даштыкы бир чурттуг раз-велказы-биле холбалыг деп турганы меге эвес. Каян Карповка бүдүн бигида гроссмейстерлер, экстрасенс-те дузалык турла, Корчнойнун чыгыс дузалыкчы англи шырдыраачы Кин безин дөз берген.

Карпов биле Корчнойнун ийги учуражылгазы Италианын Мериано хоорайга болуп эртен. Бо маргылдаа база-ла биогенин «майын» ышкаш болган. «Чуотунан ойлаттырган», «чүтү чок», «впакасыраан» кижиге кым дузалажыр боор, Корчной бээ катап уттурган.

Каш чыл мурунда улуг ССРП лужеринин кыбы турла, Михаил Горбачев Виктор Коочнойга телеграм-ма чуртукташ, чуртунче ле-ди чедип келинир чешпоз-дөөн болгаш Совет Эвиле-линиң хамаатызы болуп эр-генин база тысып берген турган. Корчной оңу тоо-ваан. Ам оң Швейцарияның хамаатызы бооп, анды чурт-тай берген.

Анатолий Карпов чедип-кинчерге «өпөйлөдү», каш чыл иштинде дээр ай чотталганы чурттап эртен. Карпов ойнавастаан, сулаа безин дыңалбаастаан. Шырдыраа оваадайыңе семээш...

Бүгү чүс кес кырынга келгенде ол боданып келген. Каян чөлөңдү белең уттурар чор деп бодол оңу бажыңа чык дээн.

ВАЗа катип дык хей салгылар хайым бооп доо-зулган. Ийи шырдыраачы-ның учуражылгазы чар-тык чыл чедип бар чыккан. Дөртөн чеди, дөртөн секки салгыларда Каспаров деле-гей чемпиону улай-улай са беринкен. Сан 5:3 апар-ган.

Ам-на Карповтун талалак-чыларын байдал дүвүрөдип эгелен. Шырдыраачыларын могол-туруканы база ил-ден. Ол үезде ФИДЕ-ниң президентизи Флоренсио Кампоманес маргылдааның судьялары-биле дугурушка, Карпов биле Каспаровтун бот-укуражылгазы шуут соксаткып, чартык чыл эртен-кенде оларны база катап чемпион ат дээш ойнадыр деп шиттир үндүргөн.

Ийи улуг шырдыраачы ол меделетлеге уду-лаа турган болза чешпээрден. Билдиг шиттир үндүреринге Кампоманести кандыг күштөр бээ бодалдар албадаканы ам-даа билдирмес, кым-даа билбес.

Мен бодарымга, маргылдаа эгелен соонда аяла-ла төңүзүңге чедир турган. Лимит чок дээш херээ чүү боор. Чүгө-ле Карпов ийи улай уттурарга билдиг шиттир, доктап оонуп келгенги? Оңу анды чүү боор манар турган.

Бо маргылдааның соонда нитизин-биле 24 салгыг маргылдаага Каспаров Карповту уткаш, делегейни оңу үшкү чемпиону болган. Оңу соонда үр болбаанда кордал азы үдүк негээр дээр болза, Карпов база манап уттурган. Оларны бот-укуражылгага Каспаров база уткаш. Оларны бот-укуражылгага Каспаров база уткаш.

Бүгү чүс кес кырынга келгенде ол боданып келген. Каян чөлөңдү белең уттурар чор деп бодол оңу бажыңа чык дээн.

Бүгү чүс кес кырынга келгенде ол боданып келген. Каян чөлөңдү белең уттурар чор деп бодол оңу бажыңа чык дээн.

Бүгү чүс кес кырынга келгенде ол боданып келген. Каян чөлөңдү белең уттурар чор деп бодол оңу бажыңа чык дээн.

Бүгү чүс кес кырынга келгенде ол боданып келген. Каян чөлөңдү белең уттурар чор деп бодол оңу бажыңа чык дээн.

Бүгү чүс кес кырынга келгенде ол боданып келген. Каян чөлөңдү белең уттурар чор деп бодол оңу бажыңа чык дээн.

Бүгү чүс кес кырынга келгенде ол боданып келген. Каян чөлөңдү белең уттурар чор деп бодол оңу бажыңа чык дээн.

Владимир Седипович СЕРЕНО-ОЛ

Тыва улустун чечен чогаалы болгаш уран чүүлү улуг чогаалга таварышкан. Республиканың хоочун артизи болгаш сураглыг чогаалчызы, тоокчу, шүлүктү, шынчы Владимир Седипович Серено-ол айылга таварышкан элекке мөчөө.

Владимир Седипович Серено-ол Өвүр кожуунун Торгалыга малчын араттын ө-бүлезинге 1942 чылдын март 14-те төртүнгөн. Тараң суурунга сес чыл школында, Хандагайтаның ортумак школага өөренип чорган. Оңу дооскан соонда Ленинградтың Куренин театры музыка болгаш кинематография институтунга, А. М. Горький аттыг алыр-талы институтунун чыныг-да литератураны дээш курстарына өөренип чорган.

В. С. Серено-ол Тываның аныяктары солунуң лите-ратургу ажылдакчызы бооп, бодун күш-ажыгыч амы-дыралың эгелээш, кылдыс эргелекчиңе чедип депшип, редакция коллективинин хүндүленин чаалап алган. Эртем-инилгекче чүктү, уран чүүлге хандыкшып оң артист мер-жежилди шилеп аларында дөгүм болган. Институтту дооскаш, В. С. Серено-ол Тываның хөгүм-ши театрының шии артизи, чогаал кезээни эргелекчи бооп, сөөлү чылдарда «Шын» со-лунга корреспондентип айылдап чорган.

В. С. Серено-ол Тываның В. Ш. Көк-оол аттыг «Хун-дүледиң Демдээ» орденниң хөгүм-ши театрының сценарына делегей классиктери-нин, орус болгаш тыва чогаалдарын шилеринге яззы-буру характерлиг дыка хей рольдары ойнааш, бил-лиг-мержежилди, уран салым-чаянның шии артизи болурун баштыккан.

Уран чүүлге чечен чогаал-га хандыкшып оң чүрөөн школагы чылдарында-ла хаара туду берген. 16 харлыг Владимир Серено-олдун баш-тайгы шүлүктери 1958 чыл-да «Тываның аныяктары» болгаш «Салдысчыгаш» со-луннага парадтыңан. Шү-лүк айманын янзы-бурт хевирлерин, ылаңгыя сөңө че-чээ ышкаш япон-япон шүлүктү чедипкинниң шингээлди алган.

Россия Федерациязының Чогаалчылар эвилелиниң ке-ларының, Аржаң школагының, хөгүм-ши театры-ның, күрүне филармония-ның коллективтеринге, кул-тура ажылдакчыларының профивиделиниң рескомунга, телерадиокомпанияга чет-тиривисти «Шын» солунуңу дамчытыр илгерилеп, азы-выстын талантының хүндү-лөгү чораш бүгү кижилерге мөчөйлүни.

Ажы-төлу Галина, Сер-гей төөлери. 18.30, 20.30 шақтарда. «ОТЧУГАШ» «Шина» шымыггы экинер хааны» 0.30 «Амазонаның эрчи-чел» 11.50, 13.40, 15.30, 17.20, 19.10 шақтарда. «КАА-ХЕМ» «Дурум чок шүгүшүк» (АКШ) 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шақтарда. «ВОСТОК» «Быжыг тоо-пук» (АКШ) 14.00, 16.00, 18.00 шақтарда.

Тыва Республиканың Журналистер эвилелиниң баш-таар чөлөң «Шын» солунунң коллектив хоочун журна-лист. Тываның атыртыг чогаалчы Владимир Седипович СЕРЕНО-ОЛПУН мөчөөни тынчатышкан, оң дөгүл-төрелдеринге, чок кижилеринге ханы кажыталы илгерилеп тур.

Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чери, Ли-тература фондун, Чогаалчылар эвилелиниң чанында Тыва литератураның проагаданаалаа бозору Тываның алдар-лыг чогаалчызы, шүлүктү, драматург, актер Владимир Седипович СЕРЕНО-ОЛПУН озал-онданик таварышкып мөчөөни тыналып, оң төрел-деринге, чогаалчы өөлүчү, чок кижилеринге ханы ка-жыталды илгерилеп тур.

Чая-Хөл кожуунун төп эмелге коллектив уруктар эмчизи Эоя Шамбулова Донгактын агазы, партияның, күш-ажылыңың хоочун Владимир Седипович СЕРЕНО-ОЛПУН 77 харлында мөчөөни тынчатышкан, оң дөгүл-төрелдеринге, чок кижилеринге ханы кажыталды илгерилеп тур.

Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чөлөң «Шын» солунунң коллектив хоочун журна-лист. Тываның атыртыг чогаалчы Владимир Седипович СЕРЕНО-ОЛПУН мөчөөни тынчатышкан, оң дөгүл-төрелдеринге, чок кижилеринге ханы кажыталы илгерилеп тур.

ШЫДЫРАА УШ ЧЕМПИОН

Бүгү чүс кес кырынга келгенде ол боданып келген. Каян чөлөңдү белең уттурар чор деп бодол оңу бажыңа чык дээн.

Бүгү чүс кес кырынга келгенде ол боданып келген. Каян чөлөңдү белең уттурар чор деп бодол оңу бажыңа чык дээн.

Бүгү чүс кес кырынга келгенде ол боданып келген. Каян чөлөңдү белең уттурар чор деп бодол оңу бажыңа чык дээн.

Бүгү чүс кес кырынга келгенде ол боданып келген. Каян чөлөңдү белең уттурар чор деп бодол оңу бажыңа чык дээн.

Бүгү чүс кес кырынга келгенде ол боданып келген. Каян чөлөңдү белең уттурар чор деп бодол оңу бажыңа чык дээн.

Бүгү чүс кес кырынга келгенде ол боданып келген. Каян чөлөңдү белең уттурар чор деп бодол оңу бажыңа чык дээн.

Чая чыл бодузуңде делегейни шырдыраа Фелеация-зы эне-не шыраар дээн ойнакчыларынң рейтинг да-кызын парлап үндүргөн. Бил-да бирги черде организация-ның чемпиону Анатолий Карпов 2740 саныг болуп турар. Дараазында түвүш-талар В. Аман (Индия) — 2715, В. Крамник (Украи-на) биле В. Крамчик (Рос-сия) — 2710, А. Широв (Латвия) — 2705, Г. Кам-ский (АКШ) — 2695, В. Са-лов, Е. Бареев (Россия) — 2675 саныларг мурнап турар.

Езулуг делегей чемпиону Гарри Каспаров биле Найт, жел Шорттун аттары ол даянда чок. Чүл дээрге алар ФИДЕ-ден алымылган болуп туралар.

Белек ООРЖАК Кызыл хоовай.

8. ГАЗ-31029 Волга, 16 миллион 400 мун рубль; 3. ГАЗ-30073 чүк таксия, 7 миллион 500 мун рубль; 4. СА3-3507 боду дүжүрер, 9 миллион 700 мун рубль; 5. СА3-3511 боду дүжүрер, 6 миллион 700 мун рубль; 6. ЗИЛ ММ3-534 боду дүжүрер, 14 миллион 800 мун рубль; 7. ЗИЛ-413460 изотермик-тинг фургон, 15 миллион 900 мун рубль;

8. ГАЗ-31029 Волга, 16 миллион 850 мун рубль; 3. ГАЗ-30073 чүк таксия, 7 миллион 500 мун рубль; 4. СА3-3507 боду дүжүрер, 9 миллион 700 мун рубль; 5. СА3-3511 боду дүжүрер, 6 миллион 700 мун рубль; 6. ЗИЛ ММ3-534 боду дүжүрер, 14 миллион 800 мун рубль; 7. ЗИЛ-413460 изотермик-тинг фургон, 15 миллион 900 мун рубль;

«Бай-Тай» хөгүм-ши театрының баштаар чөлөң «Шын» солунунң коллектив хоочун журна-лист. Тываның атыртыг чогаалчы Владимир Седипович СЕРЕНО-ОЛПУН мөчөөни тынчатышкан, оң дөгүл-төрелдеринге, чок кижилеринге ханы кажыталы илгерилеп тур.

Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чөлөң «Шын» солунунң коллектив хоочун журна-лист. Тываның атыртыг чогаалчы Владимир Седипович СЕРЕНО-ОЛПУН мөчөөни тынчатышкан, оң дөгүл-төрелдеринге, чок кижилеринге ханы кажыталы илгерилеп тур.

ЧАРЛАДАР

«АЗАС», «ЧАГЫТАЙ» МАНАП ТУРАП Турция сезон 1994 чылдын июль 1-де эгелээр Тыва Республиканың Культура, кино болгаш туризм яамызы база оңу чанында туризм болгаш төгүтүн эртингил чүүлдерин камгалаар талазы-биле комитет дыңадып турар.

Дыштанырын күзүн бүгү кижилерин «Азас» турбааза, «Чагытай» манап турар. Немелде тайлыбырны алыры-биле дараазында телефо-нары ажылгап болур: 3-38-72 болгаш 3-66-22.

ПАССАЖИРЛЕРГЕ ДЫННАЛЫГ Найысылды девискэринге хоорай автобустарына өөрүрүнч билет өтсө 6 чылтым июль 1-ден сонгаар 150 рубль аренада болгаш дүрөң чоруур

Москвааның болгаш Горький-нинга автомобиль заводтарының (Красноярск крайда болгаш Тыва Республикада тускы тө-лөөлүчүзүниң дыннатканы бола: Минусинскде «АТАП» ак-ционер нитидел дараазында автомашиналарын, оларын артык кезектерин үк девискэрге чийеткен өртөктөр-биле салды турар. 1. ГАЗ-3107 шасси, өртсө 6 миллион 500 мун рубль;

КУРСТАР КИЧЭЭЛДЕРИ

Москвааның Гомеопатия тө-вүнүн курстары 1994 чылдын июль 20-де эртенгенин 9 шақта Кызылдың Комсо-мольская кудумчүзүмүн № 37 бажыңыңа эгелээр.

Кичээлдер эртен сөөдү-не аарып улустары баш бурунгар бижилдикши-биле гомеопат эмчи хүлээп алыр.

Тайлыбыр алыры-биле 3-63-57, 2-42-17, 2-33-41 телефоннары ажылгап болур.

8. ГАЗ-31029 Волга, 16 миллион 400 мун рубль; 3. ГАЗ-30073 чүк таксия, 7 миллион 500 мун рубль; 4. СА3-3507 боду дүжүрер, 9 миллион 700 мун рубль; 5. СА3-3511 боду дүжүрер, 6 миллион 700 мун рубль; 6. ЗИЛ ММ3-534 боду дүжүрер, 14 миллион 800 мун рубль; 7. ЗИЛ-413460 изотермик-тинг фургон, 15 миллион 900 мун рубль;